

Державний вищий навчальний заклад
«Українська академія банківської справи Національного банку України»
Юридичний факультет

В.В. Сухонос

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Підручник

Суми
Університетська книга
2014

УДК 340.12(075.8)
ББК 67.0я73
С 91

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України».
Протокол № 8 від 23.05.2011.

Рецензенти:

Скрипнюк О. В., керівник управління по зв'язках з органами державної влади та міжнародними організаціями Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Заслужений юрист України;

Дудченко В. В., професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, Заслужений юрист України;

Пархоменко Н. М., старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, Заслужений юрист України

Сухонос В. В.

С 91 Теорія держави і права : підручник / В. В. Сухонос. –
Суми : Університетська книга, 2014. – 544 с.

ISBN 978-966-680-693-5

Підручник підготовлено професором кафедри державно-правових дисциплін Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» доктором юридичних наук, доцентом Сухоносом Володимиром Вікторовичем. Він складається з 29 глав, що об'єднані в три розділи: «Метатеорія держави і права», «Теорія держави», і «Теорія права». Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, які вивчають курс «Теорія держави і права» та «Проблеми теорії держави і права».

УДК 340.12(075.8)
ББК 67.0я73

ISBN 978-966-680-693-5

© Сухонос В. В., 2013
© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2014

З М І С Т

Вступ	8
-------------	---

Частина I МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Глава 1. Предмет і науковий статус теорії держави і права	12
§ 1. Предмет теорії держави і права як науки	12
§ 2. Теорія держави і права в системі наук	24
§ 3. Теорія держави і права в системі соціальних наук	30
§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук	31
Глава 2. Методологія теорії держави і права	34
§ 1. Загальне вчення про методи теорії держави і права	34
§ 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права	37
§ 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права	40
§ 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ	42
<i>Запитання для самоконтролю до частини I</i>	<i>44</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>44</i>

Частина II ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Розділ 1

Поняття, статус і походження держави

Глава 3. Поняття і суспільний статус держави	48
§ 1. Поняття, ознаки і символи держави	48
§ 2. Роль держави в політичній системі суспільства	55
Глава 4. Генеза держави	64
§ 1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства	64
§ 2. Шляхи природного виникнення держави	67
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 1</i>	<i>74</i>

Розділ 2 Філософія держави

Глава 5. Теорії про походження держави	76
§ 1. Гуманістичні теорії походження держави	76
§ 2. Посилкові теорії походження держави	78
§ 3. Чинникові теорії походження держави	82
Глава 6. Теорії про сутність держави	85
§ 1. Теорії автократично-елітарного спрямування	85
§ 2. Теорії демократичного спрямування	87
Глава 7. Теорії про цілі та завдання держави	90
§ 1. Теорії етатистського спрямування	90
§ 2. Теорії соціумного спрямування	93
§ 3. Теорії цивілітарного спрямування	95
Глава 8. Теорії про методи і засоби діяльності держави	98
§ 1. Теорії науково-технічного спрямування	98
§ 2. Теорії юридичного спрямування	102
Глава 9. Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави	104
§ 1. Теорії глобалізації	104
§ 2. Теорії відмирання держави	106
§ 3. Теорії відродження нації	115
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 2</i>	<i>119</i>

Розділ 3 Сутність, функціонування та форма держави

Глава 10. Державна влада	122
§ 1. Поняття та методи здійснення державної влади	122
§ 2. Основа державної влади	132
§ 3. Легітимність державної влади	135
§ 4. Єдність, з'єднання і поділ влади	143
Глава 11. Функції держави	154
§ 1. Завдання і функції держави	154
§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави	163
Глава 12. Механізм держави	168
§ 1. Поняття і структура механізму держави	168
§ 2. Державні технології	179

Глава 13. Форма держави	192
§ 1. Поняття та елементи форми держави	192
§ 2. Монархія	200
§ 3. Республіка	207
§ 4. Проста держава	211
§ 5. Складна держава і державоподібні об'єднання	213
§ 6. Тоталітарний режим	220
§ 7. Авторитарний режим	227
§ 8. Ліберальний режим	232
§ 9. Демократичний режим	235
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 3</i>	243

Розділ 4

Типологія держави

Глава 14. Тип держави: сутність, класифікація і структура	246
§ 1. Тип держави	246
§ 2. Типологія держави: поняття та основні підходи	248
§ 3. Юридичний підхід до типології держави	254
Глава 15. Типологія держави: формаційний підхід	262
§ 1. Рабовласницька держава	262
§ 2. Феодальна держава	268
§ 3. Буржуазна держава	270
§ 4. Соціалістична держава	274
Глава 16. Типологія держави: цивілізаційний підхід	291
§ 1. Держава західної цивілізації	291
§ 2. Держава православно-слов'янської цивілізації	294
§ 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу	297
§ 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії	303
§ 5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки	308
§ 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу	316
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 4</i>	321
<i>Список рекомендованих джерел</i>	322

Частина III
ТЕОРІЯ ПРАВА

Розділ 5
Енциклопедія та філософія права

Глава 17. Поняття і соціальний статус права	326
§ 1. Регулювання суспільних відносин	326
§ 2. Поняття, принципи і функції права	332
§ 3. Виникнення права	338
§ 4. Співвідношення права і моралі	340
Глава 18. Філософія права	342
§ 1. Загальна характеристика філософії права	342
§ 2. Теорії права за джерелом його утворення	344
§ 3. Теорії про основу права	346
Глава 19. Норма права	350
§ 1. Соціальні норми	350
§ 2. Поняття, ознаки і види норм права	355
§ 3. Структура норми права	363
Глава 20. Форма права	369
§ 1. Сутність форми права	369
§ 2. Правовий звичай	373
§ 3. Юридичний прецедент	377
§ 4. Нормативний договір	381
§ 5. Нормативно-правовий акт	390
Глава 21. Право, законодавство, система	397
§ 1. Система права	397
§ 2. Система законодавства	405
§ 3. Систематизація законодавства	408
§ 4. Правова система	413
Глава 22. Законність і правова культура	419
§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна	419
§ 2. Гарантії законності	424
§ 3. Правосвідомість	428
§ 4. Правова культура та її антиподи	432
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 5</i>	438

Розділ 6 Правова діяльність

Глава 23. Правотворчість і правове регулювання	440
§ 1. Правотворчість	440
§ 2. Прогалини в позитивному праві	444
§ 3. Юридична техніка	448
§ 4. Правове регулювання	451
§ 5. Правові засоби	461
Глава 24. Реалізація і тлумачення права	467
§ 1. Тлумачення права	467
§ 2. Реалізація і застосування права	473
§ 3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання	481
Глава 25. Правовідносини	486
§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин	486
§ 2. Структура правовідносин	490
§ 3. Юридичні факти, презумпції і фікції	497
Глава 26. Правова поведінка і юридична відповідальність	502
§ 1. Правова і правомірна поведінка	502
§ 2. Правопорушення	507
§ 3. Юридична відповідальність	515
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 6</i>	520

Розділ 7 Порівняльне правознавство

Глава 27. Формально-правові правові сім'ї	522
§ 1. Англо-американська правова сім'я	522
§ 2. Романо-германська правова сім'я	526
§ 3. Звичаєва правова сім'я	529
Глава 28. Ідеократичні правові сім'ї	531
§ 1. Релігійна правова сім'я	531
§ 2. Соціалістична правова сім'я	533
Глава 29. Змішані правові сім'ї	537
§ 1. Скандинавська і латиноамериканська правові сім'ї	537
§ 2. Пострадянська правова сім'я	538
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 7</i>	542
<i>Список рекомендованих джерел</i>	543

ВСТУП

Після ліквідації СРСР та відмови від марксистсько-ленінської ідеології стало зрозумілим, що вітчизняна юриспруденція не може без новітньої методології опанувати ті новації, які з'явилися після 1991 року. Основу такої методології повинна була скласти теорія держави і права, але, як зазначав один з російських правознавців, ця наука, «...незважаючи на всі зусилля її подвижників, зістарилася»¹.

Постала проблема у нових підручниках, що змогли б урахувати сучасні новації юридичної науки і, систематизувавши їх, створити більш прогресивні підходи до теорії держави і права.

Однією зі спроб вирішити названу проблему є запропонований підручник. Його основою є навчальний посібник з теорії держави і права, виданий автором у видавництві «ВТД «Університетська книга»» у 2005 році, а також лекції, прочитані автором на юридичному факультеті ДВНЗ «УАБС НБУ» у 2005–2010 роках. Крім того, істотна частина підручника базується на власних наукових розробках автора (монографії і статті тощо).

Підручник об'єднує три частини: “Метатеорія держави і права”, “Теорія держави” і “Теорія права”. У свою чергу, частина «Теорія держави» складається з чотирьох розділів: “Поняття, статус і походження держави”, “Філософія держави”, “Сутність, функціонування та форма держави” та “Типологія держави”. Частина “Теорія права” поділяється на три розділи: “Енциклопедія та філософія права”, “Правова діяльність” та “Порівняльне правознавство”.

Слід мати на увазі, що окремі теми підготовлені автором на основі власних переконань і мають дещо дискусійний характер. Насамперед це стосується питань теорії держави, зокрема глав про розвиток, форми та механізм держави. Не відмовився автор і від подання теми, присвяченої типології держави, підходи

¹ Глебов А. П. Новое поколение учебников по теории государства и права / А. П. Глебов // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 63.

до якої розглянуто у трьох главах, а також від спеціального тематичного розгляду філософського аспекту держави: теорій про її походження, сутність, функціонування та перспективи, фундаментальний (п'ять глав) аналіз якого здійснено вперше в Україні.

Декілька тем підготовлено на основі напрацювань інших науковців. Вони потребували особливої уваги і переробки для того, щоб з'ясувати власні позиції автора, усунути певні компроміси. На все це у підручнику зроблено відповідні посилання.

Для кращого зрозуміння основних положень теорії держави і права автор намагається ілюструвати їх достатньою кількістю прикладів, адже досвід дидактики свідчить, що підручник, який містить багато ілюстрованого матеріалу, більш істотно сприяє засвоєнню необхідної інформації, ніж такий, де прикладів немає. Але студенту не обов'язково запам'ятовувати їх, тим більше, що для людини із звичайною пам'яттю це досить важко, адже приклади вирвані із контексту відповідних джерел, і завдання їх здебільшого є ілюстративним.

У цілому ж підручник «Теорія держави і права» є сучасним і своєчасним.

Автор сподівається, що його праця приверне увагу не лише студентів, а й науковців, які займаються проблематикою, викладеною в підручнику, і матиме позитивні відгуки.

Частина I

МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Метатеорія – теорія про теорію. Метатеорія держави і права вивчає предмет і функції теорії держави і права, особливості її методології, а також її науковий статус, тобто місце теорії держави і права в системі гуманітарних наук та юридичних дисциплін

Предмет і науковий статус теорії держави і права

Предмет теорії держави і права як науки • Теорія держави і права в системі наук • Теорія держави і права в системі соціальних наук
• Теорія держави і права в системі юридичних наук

§ 1. Предмет теорії держави і права як науки

Теорія держави і права як наука. У Стародавньому Китаї існувало прокляття: «Щоб вам жити в епоху змін»¹. На противагу цьому відомий російський поет Ф. І. Тютчев писав: «Блажен, хто посетил сей мир в его минуты роковые...»². Наш час ознаменований і «фатальними хвилинами», і «змінами». Сучасне українське суспільство на порозі зламу. І не випадково дедалі більш зростає його потреба в грамотних юристах, які не тільки б змогли захистити права громадян, а й грамотно сформулювати закони захисту суспільства.

Фахівці з кримінального права борються зі злочинністю, фахівці цивільного права забезпечують правове функціонування підприємницької діяльності, фахівці адміністративного права переймаються питанням державного управління. Однак адміністративне, кримінальне, цивільне право – це галузі права. Вихідним матеріалом для них служить теорія права, що є складовою частиною фундаментальної науки *теорія держави і права*.

Значення теоретичних розробок досить велике. У 1975 році видатний американський соціолог Д. Белл опублікував працю “Наступ постіндустріального суспільства”, де наголосив, що в

¹ Кинг С. Несущая огонь / С. Кинг ; [пер. с англ.] // Кинг С. Избранные произведения : в 3 т. / Стивен Кинг. – СПб. : Нева-Лад, 1992–1992. – Т. 1 : Несущая огонь. Туман. – 1992. – С. 172.

² Тютчев Ф. И. Цицерон / Ф. И. Тютчев // Тютчев Ф. И. Сочинения : в 2 т. / Ф. И. Тютчев. – М. : Художественная литература, 1980–1980. – Т. 2. – 1980. – С. 62. – (Серия «Классики и современники»).

умовах постіндустріальної цивілізації, до якої нині належать суспільства провідних країн світу, центральну роль відіграють теоретичні знання¹. Водночас слід зазначити, що будь-яка теорія, тобто *система суджень, ідей, понять*, набуває статусу науки, якщо підноситься до вироблення достовірних й узагальнених об'єктивних знань про певні явища і процеси дійсності, що пропонують систему прийомів, способів (механізм) використання цих знань у суспільній практиці. Наука становить творчу діяльність учених з отримання всієї суми беззаперечних і наявних знань як результат наукового виробництва. Наука, на відміну від інших видів діяльності, забезпечує збагачення знань, окреслює нові обрії в певній сфері і цим стимулює будь-яку іншу діяльність.

Відмінність науки від буденного пізнання полягає в такому:

- 1) *істинність* – наука відображає істинні знання про об'єктивну реальність;
- 2) її дослідження *не обмежуються об'єктом буденного досвіду*. Наприклад, наука вивчає поняття сутності права, без якого в повсякденному житті можна, у принципі, обійтися;
- 3) *об'єктивність* – для науки характерна наявність специфічного апарату процедур і методів, що використовуються спеціалістами для здобуття і перевірки знань;
- 4) *систематичність* – означає, що наукове знання – це завжди систематизоване знання. Наука співвідносить усі свої наукові результати з існуючою системою аксіом, положень чи постулатів і лише після цього додає їх до загальної скарбниці наукових знань. При цьому попередні знання не відкидаються, а лише переосмислюються та уточнюються;
- 5) наукове знання завжди має *загальнозначущий характер*, оскільки апелює не стільки до унікальних можливостей видатних людей, скільки стає доступним для всіх, хто має відповідну підготовку. Однак це не означає, що наука не має власної спеціальної мови: термінів, понять, символів чи законів;
- 6) про науку можна говорити лише тоді, коли процес здобуття нових знань та їх систематизації стає не лише засобом діяльності людей (як це було на початку історії людства), а однією з її самостійних цілей. При цьому наука є могутньою силою перетворення суспільства.

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 18.